ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

TIJORAT BANKLARI, ASOSIY OPERATSIYALARI VA ULARNING SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Asqaraliyev Oybek

Andijon davlat texnika instituti Iqtisodiyot va boshqaruv fakulteti

4 kurs bank ishi va audit yo‘nalishi

k 55 22 guruh talabasi

Ilmiy rahbar:

Baxromov Azizbek Alisher o'g'li

Menejment kafedrasi assistenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada tijorat banklarining iqtisodiyotdagi o‘rni, ularning asosiy operatsiyalari — depozit, kredit, hisob-kitob va investitsiya faoliyati tahlil qilinadi. Bank faoliyatining samaradorligini belgilovchi omillar, jumladan, aktivlar sifati, likvidlik darajasi, risklarni boshqarish tizimi va raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi o‘rganiladi. Shuningdek, tijorat banklari samaradorligini oshirish yo‘llari sifatida innovatsion bank xizmatlarini joriy etish, xarajatlarni optimallashtirish, mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash va zamonaviy boshqaruv usullarini qo‘llash bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar beriladi.

Kalit so’zlar: tijorat banklari, bank operatsiyalari, kreditlash, depozitlar, likvidlik, bank samaradorligi, risklarni boshqarish, raqamli bank xizmatlari, moliyaviy tizim, innovatsiya

Аннотация: В данной статье рассматривается роль коммерческих банков в экономике, а также анализируются их основные операции — депозитные, кредитные, расчетные и инвестиционные. Особое внимание уделяется факторам, влияющим на эффективность банковской деятельности, включая качество активов, уровень ликвидности, систему управления рисками и степень внедрения цифровых технологий. Предлагаются научно обоснованные пути повышения эффективности коммерческих банков, такие как внедрение инновационных банковских услуг, оптимизация затрат, повышение качества обслуживания клиентов и применение современных методов управления.

Ключевые слова: коммерческие банки, банковские операции, кредитование, депозиты, ликвидность, эффективность банков, управление рисками, цифровые банковские услуги, финансовая система, инновации

Abstract: This article examines the role of commercial banks in the economy and analyzes their main operations, including deposit-taking, lending, settlement, and investment activities. It explores key factors affecting banking efficiency, such as asset quality, liquidity level, risk management systems, and the adoption of digital technologies. The paper also proposes evidence-based approaches to improving the efficiency of commercial banks, including the implementation of innovative banking services, cost optimization, enhancement of customer service quality, and the application of modern management practices.

Keywords: commercial banks, banking operations, lending, deposits, liquidity, banking efficiency, risk management, digital banking services, financial system, innovation

Kirish

O’zbekiston Respublikasining bank qonunchiligida “Tijorat banklarining aktivlari -kredit, mikrokredit, overdraft, lizing, faktoring, qimmatli qog‘ozlar, investitsiyalar, boshqa banklardagi mablag‘lar, hisoblangan foizsiz daromadlar, bankning boshqa hususiy mulki, bo‘lib-bo‘lib sotilgan mol-

mulk, balansdan tashqari buyumlar (qaytarib bo‘lmaydigan)) kredit majburiyatlari, foydalanilmagan kredit liniyalari, akkreditivlar, kafolatlar) va boshka barcha talablar, hisoblangan foizlardan tashqari”. Aktivlar bilan bog‘liq munosabatlarning mavjudligi aktivlar bilan bog‘liq operatsiyalarni keltirib chiqaradi. Dunyoning barcha mamlakatlarida aholining yirik qismi, davlat va davlat tashkilotlari, korporativ mijozlar va boshqa barcha tashkilotlar tijorat banklarining xizmatlaridan foydalanadilar. Iqtisodiy tamoyil va me’yoriy qonunchilikga amal qilgan holda faoliyat ko‘rsatayotgan bank tizimi iqtisodiyotning rivojlanishini va milliy valyutaning barqarorlashuvini ta’minlaydi.Albatta, bank faoliyati samaradorligi va iqtisodoy tamoyillarga amal qilishi qancha yuqori bo‘lsa, u shunchalik ko‘p foyda ko‘radi va natijada barqaror moliya institutga aylanadi. Shuning uchun bank faoliyati samaradorligini oshirish har qanday ijtimoiy rivojlanish darajasida har bir davlatda muhim vazifa hisoblanadi. Moliyaviy institut sifatida bank faoliyati likvidlilik holatini ta’minlab, risklarni kamaytirib, qo‘yilma egalari va aksiyadorlarning xuquqlarini saqlagan holda yuqori daromad olishga qaratilgan faoliyatdir. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining rivojlanish bosqichida bank faoliyati samaradorligi masalasi o‘zgacha ma’no kasb etadi. Ushbu masalalarning aksariyat qismi banklarning barqaror resurs bazasiga ega bo‘lishi, daromad keltiruvchi aktivlarni ko‘paytirgan holda bank foydasini oshirish hamda bu orqali samaradorlikni oshirish orqali yechimga ega bo‘lish mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Dunyo mamlakatlarida tijorat banklarining kredit va qimmatli qogozlar portfellarining sifatini oshirish, hususan, kreditlarning daromadliligi va risk darajasi o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’minlash, yuqori likvidli va korporativ qimmatli qogozlarga yo‘naltirilgan investitsiyalar o‘rtasidagi optimal nisbatni ta’minlash masalalari ilmiy asosda tadqiq qilinmoqda.Ammo, mazkur tadqiqotlarda moliyaviy risklar darajasi yuqori bo‘lgan, banklarning aktivlar portfellari diversifikatsiya darajasi past bo‘lgan sharoitda aktivlar portfelining sifatini oshirishning o‘ziga xos hususiyatlari va imkoniyatlari ochib berilmaganligi tijorat banklari aktivlar portfellari sifatini oshirish masalasini ilmiy asosda tadqiq qilish zaruriyatini yuzaga keltiradi. O‘zbekistonda ham tijorat banklarining kreditlari iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim omili sifatida qaralmoqda. “Istiqbolli investitsiya loyihalarini hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub’ektlarini kreditlashni kengaytirish makroiqtisodiy o‘sish so‘r’atlarining barqarorligini ta’minlashning zaruriy sharti sifatida e’tirof etilgan”. Biroq, respublikamizda tijorat banklarining aktivlari portfellarining sifatini oshirish bilan bogliq bo‘lgan muammolar ko‘zatilmoqda. Jumladan, banklar uzoq muddatli kreditlarining resurs ta’minoti masalasi xal qilinmagan. “Banklarga qo‘yilgan depozitlarning 70 foizi qisqa muddatli bo‘lgani holda, kreditlarning 90 foizi uzok muddatga berilgan”. Shuningdek, respublikamiz tijorat banklarida transformatsiya riski cho‘qurlashib ketgan. Bundan tashqari, mamlakat tijorat banklarining qimmatli qogozlar bilan amalga oshiriladigan investitsion operatsiyalari rivojlanmagan. “Bugungi kunda, respublikamiz tijorat banklarining qimmatli qog’ozlarga qilingan investitsiyalarining brutto aktivlar hajmidagi salmog‘i atigi 1,1 foizni tashkil etadi”3 va ushbu ko‘rsatkich banklarning qimmatli qogozlar bilan amalga oshiriladigan investitsion operatsiyalarining rivojlanmaganligidan dalolat beradi.Xalqaro bank aktivlari samaradorligidagi turli xil nomutanosibliklar halqaro bank sektoridagi inqirozga va halqaro iqtisodiy o‘sishning pasayishiga olib keladi. Bu, o‘z navbatida, bir qator rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarishning pasayishiga, ishsizlikning o‘sishiga va banklarning bankrotligiga olib keldi. Shu nuqtai nazardan, halqaro miqyosda bank tizimining mexanizmlarini o‘rganish, xalqaro bank aktivlarini shakllantirish va taqsimlash tamoyillarini o‘rganish dolzarb masalalardan biridir. Shu munosabat bilan O‘zbekistonning ichki moliya bozorini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, mahalliy bozor sig‘imi kichik va mahalliy kapital bozori rivojlanmagan va mamlakatda hususiy sektorning spekulyativ qarzlarini ta’minlash uchun faol bozor mavjud emas. Hukumat ishtirokining yuqori darajasi, huquqni muhofaza qilish organlarida shaffoflik va tengsizlikning yoqligi tufayli bank tizimiga va mamlakatga sarmoya kiritish xavfi yuqori. Aholining harid qobiliyatining pastligi majburiyatlarni jalb qilish va bank mahsulotlarini ishlab chiqish imkoniyatlarini sezilarli darajada cheklaydi.Tijorat banklarining kredit portfelining sifatini oshirishda kreditlarning resurs ta’minoti muhim o‘rin tutadi, bunda banklar kreditlari uchun resurs ta’minotining eng barqaror qismi bo‘lib, muddatli depozitlar va jamg‘arma omonatlari hisoblanadi.Tijorat banklarining o‘zok muddatli kreditlash amaliyotini takomillashtirishga tuskinlik

qilayotgan asosiy omil bo‘lib, banklarda uzoq muddatli resurslarni yetishmasligi.Banklarning investitsion kreditlar berish imkoniyatini oshirish uchun, birinchi navbatda, ularning depozit bazasining yetarliligini ta’minlash lozim. Xususan, bugungi kunda banklar amaliyotida bank nazorati bo‘yicha Bazel qo‘mitasining tavsiyalari asosida stress testlari orqali bankning moliyaviy holatini baholashning ahamiyati ortib bormoqda. Ushbu usul likvidlik darajasi, operatsion faoliyat, bozor qiymati, boshqaruv va hatarlarni baholash tizimi kabi omillarning aktivlar samaradorligiga sezilarli ta’sirini aniqlashga imkon beradi. Tadqiqotimiz davomida bank operatsiyalari samaradorligining uslubiy asoslarining umumiy jihatlarini o‘rganish, “bank aktivlari” va “bank aktivlari operatsiyalari” ni bank operatsiyalari samaradorligini aniqlashning asosiy mezonlari sifatida tasniflash, “bank aktivlari samaradorligi” tushunchasini aniqlashtirish maqsadga muvofiq edi. Shu munosabat bilan mamlakat iqtisodchilari tijorat banklari aktivlarining hususiyatlari, likvidlik va tavakkalchilik darajasi, shuningdek daromadlari bo‘yicha guruhlarga bo‘linadi. O'zbekiston Respublikasining bank qonunchiligida "tijorat banklarining aktivlari - kredit, mikrokredit, overdraft, lizing, faktoring, qimmatli qog'ozlar, investitsiyalar, boshqa banklardagi mablag'lar, hisoblangan foizsiz daromadlar, bankning boshqa xususiy mulki, bo'lib-bo'lib sotilgan mol-mulk, balansdan tashqari buyumlar (qaytarib bo'lmaydigan)) kredit majburiyatlari, foydalanilmagan kredit liniyalari, akkreditivlar, kafolatlar) va boshqa barcha talablar, hisoblangan foizlardan tashqari. Aktivlar bilan bog'liq munosabatlarning mavjudligi aktivlar bilan bog'liq operatsiyalarni keltirib chiqaradi. Bizning fikrimizcha, bank aktivlari samaradorligini oshirish nafaqat bank tizimini, balki butun iqtisodiyotni rivojlantirish masalasidir. Ushbu jarayonda tijorat banklarida aktivlar samaradorligining pasayishi vakillik hisobvaraqlarida resurslarning etishmasligiga, bankning moliya bozoridagi mavqeining pasayishiga, mijozlarning bankka bo'lgan ishonchsizligi va noroziligining kuchayishiga olib kelishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi

Banklardagi aktivlarning buzilish darajasining oshishi iqtisodiyotning turli sohalarida ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida ishsizlikning ko'payishiga olib keladi. Bundan tashqari, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining ta'siri shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy inqirozning bank amaliyotiga salbiy ta'siri ma'lum bir mamlakat yoki mintaqa bilan cheklanib qolmay, balki butun jahon iqtisodiyotida jiddiy muammolarni keltirib chiqarmoqda.

Shuning uchun bizning tadqiqotlarimiz doirasida bank operatsiyalari samaradorligining uslubiy asosining quyidagi muhim yo'nalishlari aniqlandi:

1. Bankning faol operatsiyalari samaradorligini belgilovchi asosiy mezonlar, talablar va ko'rsatkichlarni aniqlashtirish;

2. Tizimlashtirish, bankning faol operatsiyalari samaradorligiga to'sqinlik qiluvchi muammoli jihatlar va omillarni baholash va ularni bartaraf etish yo'llari;

3. Ijtimoiy-iqtisodiy asoslarni ta'kidlab, bankning makro va mikro darajadagi faol operatsiyalari samaradorligini ta'minlashning ahamiyati;

4. Bankning faol operatsiyalari samaradorligini ta'minlashning asosiy tamoyillarini aniqlash va ularni amalga oshirish shartlarini aniqlash;

5. Bank sohasidagi xorijiy tajribani o'rganish orqali bank operatsiyalari samaradorligini baholash choralari, usullari va vositalari va yondashuvlarini tizimlashtirish.

Tadqiqotimiz davomida bank operatsiyalari samaradorligining uslubiy asoslarining umumiy jihatlarini o'rganish, "bank aktivlari" va "bank aktivlari operatsiyalari" ni bank operatsiyalari samaradorligini aniqlashning asosiy mezonlari sifatida tasniflash, "bank aktivlari samaradorligi"tushunchasini aniqlashtirish maqsadga muvofiq edi". Shu munosabat bilan mamlakat iqtisodchilari tijorat banklari aktivlarining xususiyatlari, likvidlik va tavakkalchilik darajasi, shuningdek daromadlari bo'yicha guruhlarga bo'linadi.Bizning fikrimizcha, ushbu masalalarni hal qilishga individual yondashuv tijorat banklari aktivlarining real qiymatini aniqlashga va muammoli aktivlar hajmini

kamaytirishning kompleks mexanizmini ishlab chiqishga yordam beradi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda banklar uchun qisqa muddatli kreditlar berish uzoq muddatli investitsion kreditlar berishga qaraganda afzal bo‘lib, yuqori daromadliligi va past risk darajasi bilan ajralib turadi. Bizning fikrimizcha, ushbu masalalarni hal qilishga individual yondashuv tijorat banklari aktivlarining real qiymatini aniqlashga va muammoli aktivlar hajmini kamaytirishning kompleks mexanizmini ishlab chiqishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar

Xususan, bugungi kunda banklar amaliyotida bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasining tavsiyalari asosida stress testlari orqali bankning moliyaviy holatini baholashning ahamiyati ortib bormoqda. Ushbu usul likvidlik darajasi, operatsion faoliyat, bozor qiymati, boshqaruv va xatarlarni baholash tizimi kabi omillarning aktivlar samaradorligiga sezilarli ta'sirini aniqlashga imkon beradi. Xalqaro bank aktivlari samaradorligidagi turli xil nomutanosibliklar xalqaro bank sektoridagi inqirozga va xalqaro iqtisodiy o'sishning pasayishiga olib keladi. Bu, o'z navbatida, bir qator rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarishning pasayishiga, ishsizlikning o'sishiga va banklarning bankrotligiga olib keldi. Shu nuqtai nazardan, xalqaro miqyosda bank tizimining mexanizmlarini o'rganish, xalqaro bank aktivlarini shakllantirish va taqsimlash tamoyillarini o'rganish dolzarb masalalardan biridir. Shu munosabat bilan O'zbekistonning ichki moliya bozorini o'rganish shuni ko'rsatadiki, mahalliy bozor sig'imi kichik va mahalliy kapital bozori rivojlanmagan va mamlakatda xususiy sektorning spekulyativ qarzlarini ta'minlash uchun faol bozor mavjud emas. Hukumat ishtirokining yuqori darajasi, huquqni muhofaza qilish organlarida shaffoflik va tengsizlikning yo'qligi tufayli bank tizimiga va mamlakatga sarmoya kiritish xavfi yuqori. Aholining xarid qobiliyatining pastligi majburiyatlarni jalb qilish va bank mahsulotlarini ishlab chiqish imkoniyatlarini sezilarli darajada cheklaydi. Xalqaro talablarga, shu jumladan muvofiqlik tizimi, moliyaviy hisobot va korporativ boshqaruv standartlariga muvofiqlik darajasi past. O'zbekistonda kreditlash amaliyoti va anderrayting standartlari jahon standartlaridan orqada qolmoqda. Davlat ko'pincha kreditlash qarorlarini qabul qilish jarayoniga aralashadi. Markaziy bank tizimning shaffofligini oshirishga qaror qildi, shu jumladan tariflarni pasaytirish va bir qator bank xizmatlari uchun komissiyalarni bekor qilish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi. Moliya institutlarining moliyaviybarqarorligini oshirishga, omonatlarni kafolatlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan yangi standartlarni joriy etildi.Bank tizimining investitsiyalarga ta'sirini kamaytirish va ularning jozibadorligini oshirish maqsadida pul-kredit siyosatini liberallashtirish va inflyatsiyaga yo'naltirishni takomillashtirish. Yana bir muammo-banklar va davlat idoralari o'rtasida mahsulotlar bo'yicha hamkorlikning yo'qligi.Ushbu jarayonlarni takomillashtirish bir qator omillarga asoslanadi: jahon tajribasidagi mavjud modellardan (davlat sektori ishtirokining yuqori darajasi) rivojlanish institutlari orqali moliyaviy oqimlarni taqsimlashga bosqichma-bosqich o'tish, xususiylashtirish va bank tizimini yanada to'liq liberallashtirish. Rossiya tajribasini keltirish mumkin. Yaponiya va Singapurda xususiy va mustaqil banklar, shu jumladan davlat loyihalari rivojlanish institutlarida amalga oshiriladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2023 yilda mamlakatimizda bank hisobvaraqlariga masofaviy xizmatlardan foydalanuvchilar soni yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar orasida deyarli 3 barobar, 4,3 marta oshgan.jismoniy shaxslar. Duetfastrukturaning rivojlanishi, bank xizmatlarining tarqalishi asta-sekin o'sib bormoqda, ammo aholining katta qismi hali ham asosiy bank mahsulotlari bilan ta'minlanmagan. Yuqoridagi vazifalarni hal qilish uchun zamonaviy dasturiy ta'minotdan samarali foydalangan holda bank mahsulotlari turlarini kengaytirish va aholiga sifatli xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yish zarur. Rivojlangan mamlakatlar tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda tijorat banklari bir necha yillardan buyon zamonaviy innovatsion dasturiy ta'minot va tizimdagi maxsus platformalar asosida faoliyat yuritib kelmoqda. Darhaqiqat, mijozlarga xizmat ko'rsatish tajribasini yaxshilash uchun katta ma'lumotlar, ilg'or tahlillar va yangi texnologiyalardan foydalanadigan tashkilotlar kelajakdagi muvaffaqiyat kaliti bo'lgan ishonch, shaffoflik va daromadni shakllantirish va rivojlantirishlari kerak. Bugungi kunda “bank xizmatlari bozorida zamonaviy FinTech va blockchain texnologiyalarining joriy etilishi moliyaviy xizmatlarni rivojlantirish uchun ko'plab imkoniyatlarni ochib beradi”.Evropa axborot texnologiyalari korporatsiyasi tomonidan o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, kelgusi 5 yil ichida bankning kelajagi uchun to'rtta transformatsion muammo va imkoniyatlar mavjud, shu jumladan mijozlarning keng ehtiyojlarini qondirish; narxlarni optimallashtirish, bunda raqamli raqobat samaradorligi tufayli banklar va kredit

uyushmalari nodavlat operatsiyalardan ajratish va aqlli avtomatlashtirishdan foydalanishni o'ylashlari kerak; yangi daromad oqimlarini yaratish; xavfsizlik va muvofiqlashtirish tizimlarining rivojlanishi bularni kamaytirishi mumkin xarajatlar va biznesning o'sishiga olib keladi. Chakana bank sohasidagi innovatsiyalar hisobot, 2023 tijorat banklari endi iste'molchilar talabini qondirish uchun bulutli texnologiyalar, ilg'or tahlillar va yangi tarqatish alternativalari kabi bulutli texnologiyalardan foydalangan holda raqamlashtirish va innovatsion tashabbuslarni oshirishga e'tibor qaratishlari kerak. Bank sektoridagi innovatsion texnologiyalar kelajakda harakatlantiruvchi kuch bo'ladi, ular bozorda raqobatbardosh bo'lish va bozor ehtiyojlarini qondirish uchun o'zlarini qayta aniqlay oladilar.Axborot texnologiyalari korporatsiyasi texnologiyalarning biznesga ta’sirini va kelgusi besh yil ichida integratsiya vaqtini hisobga oladigan juda foydali Global bank texnologiyalari radarini ishlab chiqdi. Shuningdek, IBM (International Business Machines) ma’lumotlariga ko’ra, xalqaro biznes operatorlari bank sohasiga bulutli (gibrit bulut) hisoblari bilan kirishgan va aksariyat banklar an’anaviy IT, davlat va xususiy bulutlarning optimal aralashmasini qidirmoqdalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Mirziyoev Sh.M. Banklar endi “O‘z aravasini o‘zi tortishi kerak”.
2. https://sputniknews-uz.com/economy/20191026/2694075.
3. 2020 yil 12 maydagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5992-sonli “2020-2025 yillarga muljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida” gi Farmoni.
4. O‘zR Markaziy bankining 2022 yil yarim yillik uchun Moliyaviy barqarorlik sharxi, 27-bet.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli farmoni. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha xarakatlar strategiyasi to‘grisida // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami.-Toshkent, 2017. -No6 (766). -32-b.
6. Mirziyoev Sh.M. Banklar endi “O‘z aravasini o‘zi tortishi kerak”.https://sputniknewsuz. com/economy/20191026/2694075.
7. Ortiqov O.A., Qulliev I.Ya. (2015) Bank menejmenti va marketingi. Tafakkur Bo‘stoni. –Toshkent., —224.
8. Qoraliyev T.M., Norqobilov S. (2009) “Bank resurslari va ularni boshqarish”. Monografiya./ –T.: “Iqtisod-Moliya”. -3 bet.
9. Sayfiddinov I.F., Qulliev I. (2006) “Tijorat banklari kapitali va uni boshqarish”. O‘quv qo‘llanma./ –T.: “Iqtisod-Moliya”.-3 bet.
10. Sharx (2022) O‘zR Markaziy bankining 2022 yil yarim yillik uchun Moliyaviy barqarorlik sharxi, 4-bet.
11. Ombaba K.B Mwengei, (2014). Assessing the Factors Contributing to Non –Performance Loans in Kenyan Banks, European Journal of Business and Management 5 (32), 2014.;
12. https://uzbekistan 2035.uz 12. https://thefinancialbrand.com